İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH ARAŞTIRMA MERKEZİ

Prof. Dr.
BEKİR KÜTÜKOĞLU'NA
A R M A Ğ A N

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL 1991

CİHÂNNÜMÂ VE EBÛBEKİR b. BEHRÂM ed-DİMEŞKÎ İBRAHİM MÜTEFERRİKA

Fikret SARICAOĞLU

I. CİHÂNNÜMÂ

Birinci, ikinci te'lifi ve neşriyle beraber Osmanlı ülkelerinin yegâne sistematik coğrafya kitabı olan, XVII. asrın şöhretli tarihcisi Kâtib Çelebi (ö. 1657)'nin[1] *Cihânnümâ*'sı, eskiden beri tarihî coğrafya araştırmacılarının başvuru eserlerinden biridir. Ancak *Cihânnümâ*, eksik ve bazan hatalı bilgilerle tanınmıştır.

1055 (1645) yılındaki Girid seferi münâsebetiyle haritalara ve coğrafya kitaplarına merak salan Kâtib Çelebi[2], harita çizme denemeleriyle başlayan bir ön hazırlıkdan sonra, tedkikine giriştiği Türkçe, Arabca ve Farsca kitapları birçok konuda karışık ve yetersiz bulup Batı'da bu ilme verilen kıymeti görerek *Cihânnümâ*'yı kaleme almıştır[3]. Bu sûretle müellif, İslâm coğrafyacılarının eksikle-

1 Hayâtı için bk. O. Şaik Gökyay, «Kâtib Çelebi Hayâtı-Şahsiyeti-Eserleri», *Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler,* (İncelemeler) Ankara 1957, s. 3-40; *Sullemü'l-vusûl ve Mîzânü'l-hakk*'dan başka, *Cihânnümâ*'da bulunan üçüncü bir otobiyografisi için bk. F. Sarıcaoğlu, *Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Kaynakları,* İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Genel Kitaplık, nr. YLT E 44, EK I.

2 *Mîzânü'l-hakk fi'htiyâri'l-ehakk,* İstanbul 1286, s. 131.

3 *Cihânnümâ,* Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhanesi (TSMK), Revan Kısmı, nr. 1624/I (müellif hattı) (C²), vr. 2a, 16a vb.

rini telâfi düşüncesiyle coğrafya ilminin kendi zamanındaki durumunu sunmayı arzulamışdı[4].

Cihânnümâ, kaynak malzemesi ve plânları îtibârıyle iki değişik tahriri bulunan fakat her ikisi de tamamlanamayarak müsveddeler hâlinde bırakılmış bir eserdir.

Kâtib Çelebi ilk *Cihânnümâ* tahririne 1058 (1648) yılından îtibâren başlamışdı[5]. *Keşfü'z-zünûn*'a göre eser iki kısım tertibiyle, evvelinde denizleri, nehirleri ve adaları, ikincisinde alfabe sırasıyle nehir, dağ, yol ve şehirleriyle beraber karalardaki memleketleri, ayrıca hicretin IX. (M. XV) asrından sonra keşfolunan «*iklîm*»lerin ahvâlini ihtivâ ediyordu[6]. Birinci te'lifin müellif müsveddesindeki metin ise[7], eski filozofların «*anâsır-ı erba'a*» (hava, ateş, su ve toprak) tertibi üzeredir. Anlaşılan *Cihânnümâ,* bu bahislerinde bütün coğrafya bilgilerinin sıralandığı geniş bir kozmografya eseri olarak plânlanmıştı[8]. Ancak bu tahrirden bugüne intikāl eden metinlerde «*unsûr-ı mâ*» ile «*unsûr-ı türâb*» dan Endelüs, Magrib memleketleri ve «*iklîm-i Rûm*»da evvelâ üç pâyitaht İstanbul, Edirne ve Bursa' nın tavsîfiyle, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de bulunan eyâlet ve sancakları zikredilmiştir. İlk te'lifin mevcud bütün yazmalarında son tavsîf olunan şehir Eğri'ye tâbi Hatvân'dır[9]. Bu yazmalardaki müteâkıb ifâde, Rumeli'yi tâkiben Anadolu şehirlerinin tavsîfi ve Osmanlı Rumeli'sinin öte yakasının zikrinden sonra Atlas Okyanusu adalarına geçileceğine dâirdir[10]. Müsvedde ise Hatvân'dan sonra «*memleket-i Kapudân, memleket-i Anadolu*» başlıklarıyla devam et-

4 Bekir Kütükoğlu, «Cihânnümâ'ya Dâir», *Bilgi,* XI/128 (Kasım 1957), 10.

5 *Mîzânü'l-hakk,* s. 134.

6 *Keşfü'z-zünûn an esâmi'i'l-kütübi ve'l-fünûn* (neşr. M. Ş. Yaltkaya-R. Bilge), I, İstanbul 1971², 622-3.

7 Viyana, Nationalbibliothek, Mxt 389, 12b-110b (C¹). Yazma için bk. G. Flügel, *Die Arabischen, Persischen und Turkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hafbibliothek zu Wien,* II, Viyana 1865, 434-435; F. Taeschner, «Die Vorlage von Hammer's 'Rumeli und Bosna'», *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte,* II (1926), 308-310.

8 F. Taeschner, «Zur Geschichte des Djihānnumā» («Djihānnumā»), *Mitteilungen des Seminers fur Orientalische Sprachen,* II/29 (Berlin 1926), 100.

9 Birinci te'lif *Cihânnümâ* nüshaları için bk. Sarıcaoğlu, *a.g.t.,* s. 41-48.

10 TSMK, Revan Kısmı, nr. 1624/II, vr. 201a.

mektedir. Ancak hayli geniş yer kaplayan Anadolu kısmının sonunda diğer yazmalarda işâret edildiği gibi «*Venedik ve Papa ve Fransa vilâyetleri icmâlen beyân*» ve «*Cezâyir-i bihâr-ı garbiyeye şürü'*» olunmayarak, Bağdad, Hicâz, Mısır, Habeş, Kırım ve diğer eyâletlerin tavsîfi verilmiştir.

Kâtib Çelebi'nin sözkonusu tasavvurları, mevcud yazmaların Hatvân'la kesilmesi ve müsveddenin tâkip ettiği seyir, birinci te'lif *Cihânnümâ* metninin başı gibi sonunun da kat'iyetle tâyinini müşkil kılar. Burada, yeni bir karîne elde edinceye kadar, birinci te'lif *Cihânnümâ*'nın umûmen kabûl edildiği üzere[11], Hatvân şehri zikriyle bırakıldığı varsayılmış ve devam eden metin, mütebâki *Cihânnümâ* çalışmaları başlığı altında değerlendirilmiştir.

İlk te'lif *Cihânnümâ*'nın yarım bırakılmasının sebebi ise, müellifin, Endelüs, Magrib ve Rûm'dan sonraki dördüncü iklîmde, Atlas Okyanusu adalarından İngiltere, *Hibreniya,* İzlanda'yı yazmak düşüncesinde iken, verilmesi gerekli bilgilerin «*binde birini*» bulamayarak *Cihânnümâ*'yı tamamlamakda «*fütûr*»a düşmesidir. Kâtib Çelebi bu esnâda gördüğü Avraham Ortelius'un «*Coğrafyâ-yı kebîr*»inden, *Atlas Minor* isimli kitabın «*cezâyir-i mezkûre ve sâir ma'mûrede tafsîl-i tâmm*» olduğunu öğrenerek, bunu temin ve tercümeyi bekleyerek *Cihânnümâ*'yı yazmağa ara vermiştir[12]. Bu ilk te'lif *Cihânnümâ*'nın tercümeleri, bazı Avrupa dillerinde basılmış olmasına rağmen henüz Türkiye'de yayınlanmamıştır.

Kâtib Çelebi böylece *Cihânnümâ*'yı tamamlayabileceği düşüncesiyle Batı menşe'li eser tedârikine girişmişken, kendisinde *Atlas Major*'un bulunduğunu bildiği Kara Çelebi-zâde Mahmûd Efendi'nin vefâtını duyarak muhallefâtından bu kitabı satın almak istemiş, fakat umduğu *Atlas Major* yerine Mercator-Hondius'un *Atlas Minor*'unu[13] elde etmiştir. Müellif, merakla beklediği bu eseri de mühtedî

11 Taeschner, «*Djihānnumā*», s. 100; Gökyay, *a.g.m.*, s. 63; H. S. Selen, «Cihânnümâ», *İncelemeler,* s. 124; Kütükoğlu, *a.g.m.*, gös. yer.

12 C², vr. 2a.

13 Eserin tam adı, *Atlas Minor Gerardi Mercatoris A. S. Hondio plurimis aenis atque illustratus*'dur (Abdülhak Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* haz. A. Kazancıgil-S. Tekeli, İstanbul 1982⁴, s. 143 n. 1). Kâtib Çelebi eserin Arnheim 1621 tab'ını tercüme etmiştir (C², vr. 2b).

Fransız rahibi İhlâsî Mehmed Efendi[14] takrîriyle Evâsıt-ı Muharrem 1064 (1654 Mart sonları)'de tercümeye başlamıştır[15].

Cihânnümâ müellifi, *Levâmi'i'n-nûr fî zulmeti Atlas Minor* ismini verdiği bu tercümenin ilk safhalarında, Viyana müsveddesini inceleyen Taeschner'in de tahmine çalıştığı gibi[16], tercümedeki bilgilerle takviye ederek birinci te'lif *Cihânnümâ*'yı genişletmek arzusunda idi. Sözkonusu müsvedde, müellifin bu gaye ile giriştiği tashîh, ikmâl ve ibtâlleri de aksettirmektedir[17]. Fakat, onun verdiği bilgilere göre, 683 sahifelik *Atlas Minor*'un 438. sahifesindeki Germanya memleketlerinden Bavyera'ya âid bilgilerin tercümesine gelindiğinde, *Cihânnümâ*'yı «*ibtidâen tahrîr*»e karar kılmıştır[18].

Kâtib Çelebi'nin *Atlas Minor*'un yaklaşık 2/3'lik kısmını tercüme etmişken[19] *Cihânnümâ*'yı tekrar yazmaya başladığı tarih Evâil-i Safer 1065 (1654 Aralık sonları)dir[20]. «*İbtidâ-i te'lif*» için مرآت دنيا وما فيها اولدى بو جهان نما = 1065[21] mısraı ile tarih düşürmüş bulunan müellif, eserini Sultan IV. Mehmed (1648-1687)'e takdim arzusundaydı[22].

İkinci te'lif *Cihânnümâ*, Batı menşe'li eserlerden faydalanılarak ve memleket tasvirleri Doğu'dan Batı'ya sıralanmak sûretiyle kaleme alındığından birincisinden esaslı şekilde farklıdır. Fizikî coğrafya ve kozmografyaya âid hayli geniş bahislerden sonra, *Cihânnümâ*'yı diğer te'lifden ve Osmanlı coğrafya eserlerinden ayıran başlıca özellik, kıta taksîmine göre coğrafî bilgilerin terkîb olunduğu

14 İhlâsî Mehmed Efendi için bk. *Cihânnümâ* (İlâvelerle neşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul 1145, s. 10; Adıvar, *a.g.e.*, gös. yer, n. 2; V. L. Ménage, «Three Ottoman Treatises on Europe», *Iran and Islam, in memory of the late V. Minorsky*, Edinburg 1971, s. 422-425.

15 C², vr. 2a-b.

16 «*Djihānnumā*», s. 103.

17 Sarıcaoğlu, *a.g.t.*, s. 22, 28-29.

18 C², vr. 2b-3a.

19 Tercüme, şekil ve resimler sonra tamamlanmak üzere 25 Ramazan 1065 (20 Temmuz 1655)'de bitirilmiştir (*Levâmi'i'n-nûr*, Üniversite Ktb., TY nr. 2350, vr. 326a); Ayrıca bk. Gökyay, *a.g.m.*, s. 73-75.

20 C², vr. 2b.

21 Metinde bu mısraın son kelimesi « جهان نماى » şeklindedir. « ى »nin fazlalığını İbrahim Müteferrika da farkederek neşrine almamıştır.

22 C², vr. 1b'de derkenâr.

fasıllardadır. Burada Dünya'nın 5 kıtası 6'ya bölünerek (Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Macellenika -Avustralya- ve Kutuplar), Batı menşe'li eserlerdeki tasnîfin[23] ve İslâm coğrafya eserlerindeki iklim taksîminin[24] aksine, Doğu'dan, Japonya adalarının tavsîfinden başlanmaktadır. Müteâkıb fasıllarda Gineyâ (Yeni Gine), Çin ve Hind, Cilulu (Cava), Maluka (Moluk), Vendenâv (Filipinler), Sumatra, Burnuy, (Borneo), Seylân (Sri Lanka) adaları, Çin, Güney ve İç Asya memleketleri, Batı Asya'da Kirmân, Hürmüz, Lâr, Fâris, Huzistan, Lûristan ile Irak-ı Acem ele alınmıştır. Bundan sonra tekrar İç Batı Asya'ya dönülerek Horasân, Kuhistân, Kumis, Mâzenderân, Hârezm, Deylem, Giylân, Mâverâünnehr, Türkistân, Taberistân, Deşt, Âzerbaycan, Errân, Mokan, Şirvân, Dağistân, Gürcistân ve Ermeniyye memleketleri ayrı fasıllarda ve diğerlerine göre daha geniş şekilde tavsîf edilmiştir. Kâtib Çelebi bu son fasılda, Revan müsveddesine, Van eyâletine bağlı Sökmenâbâd'ı tasvir eden «*Sökmenâbâd, Hûy'a karîb bir nâhiyedir, Dünbülî aşîreti anda temekkün iderler*» cümlelerini yazarak faslın haritasını çizmiştir[25]. Kâtib Çelebi'nin ikinci te'lif *Cihânnümâ*'sı bu satırlarla kesilmektedir[26].

23 «Tenbîh, ma'lûm ola ki *Atlas* ve gayri kütüb-i coğrafya ashâbı ekser Avrupa diyârında olmagla kitaplarında külliyâtdan sonra Avrupa aksâmmı beyâna başlayup ol bâbda kemâl-i tafsîl ve Asya ve Afrika'yı kitab âhırında icmâl ve taklîl eyleyerek gûyâ ki heman kendi diyârları ahvâlini tahrîr ilzâm eyleyüp bâkisini terk-geçmişler, nefsinde ol diyarlâr mesâfe-i ba'îde olmagla tafsîl-i ahvâline vâkıf olamayup... lâkin bu kitabda anlara taklîd terk olunup tertîbde tarz-ı âhar ihtiyâr revâ görüldü» (C², vr. 44b).

24 «İslâmiyân iklîmi iki kısım kılıp bir kısma iklîm-i örfî dediler, Rûm ve Şâm gibi, neteki *Takvîmü'l-büldân* sâhibi 28 iklîm-i örfî zikreder, lâkin sâyir coğrafyalar ancak iklîm-i hakîkî yazıp onları aksâm-ı sülüse-i külliye cüz'iyâtından kıldılar, zîrâ adını i'tibâr ile kısım nice aksâma münkısım olur ve her birinde vilâyet ve iklîm demekle sâlih nice aksâm vardır, bu takdirce mazbût ve muttarîd olmaz ve ol iklîm i'tibâr ettiği ba'z-ı mücmelde nice tafsîller vardır ki ba'de'l-vukûf nice ekâlim olmak mukarrerdir... bu kitabda ânınçün iklîm-i örfî i'tibâr etmedik, zîrâ bir hadd-i hakîkî ile 'adûd değildir, kimi müdevver, kimi mukavves ve kimi müstatîl vâkı' olduğundan, gayri nice yüz iklîm zikri lâzım gelir» (C², vr. 8b).

25 C², vr. 158b satır 22, harita vr. 159a.

26 Bu satır matbû' *Cihânnümâ*'da aradaki bâzı ilâveleri tâkiben s. 418 satır 12'ye tekabül etmektedir.

Cihânnümâ'nın ilk te'lifinin de bulunduğu bahsi geçen Viyana müsveddesi, Kâtib Çelebi'nin birinci te'lifi genişletmek düşüncesiyle yaptığı tasarrufları ile son te'life malzeme olmak üzere aldığı bir takım notları da ihtivâ etmektedir. Mütebâki *Cihânnümâ* çalışmaları şeklinde değerlendirdiğimiz bu bilgiler[27] müsveddenin kullanılış seyrine göre iki başlık altında, ilk te'lif metnindeki tasarruflar ve ikinci te'lifde kullanılmak üzere hazırladığı notlar olarak incelenebilir.

Atlas Minor tercümesinin ilk safhalarındaki birinci te'lifi genişletmek düşüncesinin zikredilen metne tesirleri genellikle üzerleri çizilerek yapılmış ibtâller hâlindedir. Denizler ve bazı adalarla (*Acâyib-i bahr, Bahr-i Fâris, Rûm, Alâmân, Karadeniz ile Akdeniz* adaları) ilgili satırları bu şekilde ibtâl etmiş bulunan müellif, tekrar yazmaya başladığı *Cihânnümâ*'dan alâkalı bazı bilgileri de sözkonusu bahislere nakletmiştir[28]. İlk te'lifdeki «*unsûr-ı türâb*», «*arz-ı berr u bahr*» başlıklı bilgilerin bir kısmının da üzerleri çizilmiştir. Memleket tavsiflerinin verildiği «*iklîm*»lere yapılan müdâhaleler pek azdır ve ilâve bilgilerin kaydedildiği derkenârlar halindedir[29]. Yine bu metnin varak kenarlarında îzâh edici notlara da rastlanmaktadır[30].

Kâtib Çelebi'nin ikinci te'lifde kullanmak ümidiyle hazırladığı notlar hem -şüpheli de olsa- birinci te'lif metninin devâmını hem son te'lifin -pek bilinmeyen- hâlihazırdaki malzemesini aksettirmektedir.

Metin «*memleket-i Kapudân*»da Biga ve Koca-ili livalarının tasviriyle başlar. Özi ve Kefe memleketlerinin zikrinden sonra Anadolu'ya geçilmiştir. Geniş şekilde ele alınmış bulunan «*memleket-i Anadolu*»da Germiyan, Saruhan, Menteşe, Ankara, Karahisar, Teke,

27 Viyana, Nationalbibliothek, Mxt 389, vr. 111a-269a (C^3).

28 «Bahr-i Muhît'de kavl-i icmâlî budur ki *Cihânnümâ* tafsîlinden nakl olundu» (C^1, vr. 17b); «Bahr-i Muhît ve şu'beleri ahvâlinin icmâli bu makâmda tamâm oldu, tafsîli deryâ kitaplarında ve râkımu'l-hurûf cem' ettiği *Cihânnümâ*'dadır» (C^1, vr. 20a).

29 «Yanbolu... nehr-i Tunca bunun taraf-ı garbîsinden geçer üzerinde kârgîr pâyeler ile ahşâbdan köprüsi vardır -*Derkenâr:* Tunca üzerinde dolablar vardır âbı mürtefi' yerlere nakl eder-» (^{1}, vr. 62b ve çıkma); «Memleket-i Karli-ili -*Derkenâr:* tâbi'-i Kapudân-» (C^1, vr. 86a ve çıkma) vb.

30 «Hatt-ı müstakîm üzre gitmek üç direk dikilmekle olur» (C^1, vr. 41a' da kenar notu) vb.

Aydın, Kastamonu, Hüdâvendigâr, Bolu, Çankırı, Hamîd, Sultan-önü, Karesi, «*memleket-i Karaman*»da Konya, Niğde, Yenişehir Kırşehir, Akşehir, Aksaray, «*memleket-i Kıbrıs*»da Girne, Baf, İç-il, Tarsus ve Alâiyye livaları tavsif edilmiştir.

Bu bahislerden sonra yer açılıp ismi verilen mevzûlar hakkında genellikle birşey yazılamayıp boş bırakıldığı görülür. Bazan bir iki satırla da olsa mâlûmât kaydedilmiş bulunan memleket, eyâlet ve livâlar, Şam, Dımeşk, Gazze, Safed, Trabzon, Sivas, Musul, Şehrizor, Bağdad, Habeş, Cezîretü'l-arab, Yemen, Bahreyn, tekrar Şam, Mısır, tekrar Habeş, Kırım, Tatar, Çerkes, Huzistân ve Tohâristân' dır.

Cihânnümâ müsveddesinin isim verilerek açılmış varaklarından tâkip olunabilen plânı yukarıdaki tasvirlerden sonra karışık hâle gelmektedir. Bilhassa «*Cihânnümâ'ya sonra nakl olunacak perâkende fevâyiddir*» kaydını[31] müteâkıb varaklar müellifin gelişigüzel yazdıkları ile doğrudan doğruya *Levâmi'i'n-nûr*'dan naklettiği bilgileri ihtivâ etmektedir. Çoğunlukla başlıksız olan bu metinler, İç Asya memleketleri, Ege adaları, Moskova ve civârı, Akdeniz adaları, Venedik, Belcika, Germanya, Galya, İspanya, Portekiz, Britanya adaları, Polonya, Lehistan, Macaristan, Eflâk, Boğdan, Romanya, Amerika, Peru gibi muhtelif konulara dâirdir. Bu bilgilerin bir kısmı (özellikle üzerleri çizilmiş olanlar) ikinci te'lifdeki yerlerini almışlardır.

Aynı müsveddedeki Kâtib Çelebi'nin diğer tasarrufları da bu çalışmaların bir parçasıdır. Alâkalı gördüğü çeşidli bilgileri müsveddesine almış bulunan müellif[32], not ettiği mâlûmâtdan aynı konuya âid olanları havâlelerle biraraya getirmeye çalışmıştır[33]. Tekrar bakılmasına[34], sözkonusu bahsin nereden alınacağına dâir değişik ha-

31 C[3], vr. 225a.

32 «Sultan Murâd Bağdâd'a gitdikde yazılan menâzildir» (C[3], vr. 268b); «Sultan Süleyman Hungarya'ya gitdikde menzilleri» (gös. yer); «udin fethinden sonra Bec şehrinegitdikleri menâzil» *(gös. yer)*; «Ohri kirazının Rumeli hisarı kirazından daha iyi olduğuna dâir Ohri kadısının 1039 (1629-30) tarihli hüccet sûreti» (C[1], vr. 90b).

33 «Adana ... fî yazıldı 179» (C[3], vr. 141b'de çıkma).

34 «Bilâd-ı Havârizm»in üzeri çizilerek «Bahr-i Havârizm görüle» (C[1], vr. 4a'da derkenar) denmiştir.

tırlatma notları kullandığı[35] ve yine bu amaçla îzâh edici derkenarlar çıktığı görülen Kâtib Çelebi'nin[36] bazan sadece sahife numarasının zikriyle *Levâmi'i'n-nûr* ile *Takvîmü'l-büldân*'ı işaret ettiği anlaşılmaktadır[37].

Her iki te'lif *Cihânnümâ*'lar bu eksikliklerine rağmen, büyük bir alâkaya mazhar olarak nüshaları hızla çoğaltılmış, metinlerine hâşiyeler çıkılmış, muhtasarı, zeyilleri ve tercümeleri vücûda getirilmiştir. İbrahim Müteferrika'nın, müellifin vefâtından 75 sene sonra, 1732'de eseri harita ve metin ilâveleriyle neşretmesi ile de, müteâkıb asırların coğrafya eserleri için taklid, cesâret ve ilhâm kaynağı bulunmuştur. Kâtib Çelebi'nin derin kitâbiyât bilgisi sâyesinde *Cihânnümâ*'ya kaynak ve me'haz olan Doğu menşe'li eserler de, XVII. asır ortalarına kadar İslâm ve husûsıyle Osmanlı coğrafya eserlerinin bibliyografyası hüviyetini almıştır[38].

II. EBÛBEKİR b. BEHRÂM ed-DIMEŞKÎ

İlmiye sınıfına mensub Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî'nin resmî hayatı, ulemânın tedrîs veya kazâ vazifelerinin tarih ve yer belirtilerek kaydı an'anesinin devamı sâyesinde mechûliyet perdesinden uzak kalmıştır. Kısaca Dımeşkî'nin, Coğrafyacı Ebûbekir Efendi olarak 20 yılı aşkın İstanbul'da tedrisle meşgul bulunduğunu, en son Haleb kadılığından ma'zûl iken 1102 Cumâdelûlâ (Ocak-Şubat 1691)'da vefât ettiğini bilmekteyiz[39].

35 «*Levâmi'*de Afrika küllîsinde Mısır taksimi vardır nakl ola» (C[3], vr. 202b'de kenar notu); «Efrezyâ'da heykel-i Diyânâ ve Efesus'dan kabr-ı Mordolus acâyib-i seb'adandır, Asya küllîsinden nakl oluna» (C[3], vr. 120b'de çıkma).

36 «Lâm menâzil ve merhale lâmîdir» (C[3], vr. 199b'de derkenâr); «Lâm millere işâretdir» (C[3], vr. 254'de çıkma); «Bu miller Cermânyâ milidir» *(gös. yer);* «Bu lâmlar merhaledir» *(gös. yer).*

37 C[3], vr. 171b, 268b, 164a'daki çıkmalar, vb.

38 Bk. Sarıcaoğlu, *a.g.t.*, s. 39-53, 79-105, 115-130.

39 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekāyi'ü'l-fudelâ* (neşr. Abdülkadir Özcan), II, İstanbul 1989, 33; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî veya Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye,* I, İstanbul 1308, 174; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (OM), III, İstanbul 1342, 315.

Ebûbekir b. Behrâm daha çok *Atlas Maior* mütercimi ünvânıyla tanınmıştır. Hollanda'nın İstanbul elçisi J. Colier 14 Ağustos 1668'de, Edirne'de bulunan Sultan IV. Mehmed (1648-1687)'e Wilhelm ve Joan Blaeu isimli baba-oğulun Lâtince yazdıkları *Atlas Maior sive cosmographia blaviana qua solum, salum, coelum accuratissime describuntur* adlı XI cildlik eseri[40] takdim etmişdi[41]. Amsterdam'da 1622 yılında basılmış olan *Atlas Maior*'un tercümesiyle önce Dîvân-ı Hümâyûn tercümanlarından Alexander Mavrocordato görevlendirildi. Kendisine muavin olarak da Sakızlı bir Fransız cizviti tayin edildi. Fakat bu vazîfe başarılamamış yahud da çalışmaları bugüne ulaşmamıştır[42].

Nihayet, yakınında bulunduğu Köprülü-zâde Ahmed Paşa'nın telkîni ve Sultan IV. Mehmed'in fermanı ile 1086 Rebîülevvel (Mayıs 1675)'de bu vazîfe Dımeşkî'ye havâle olundu. Eseri Türkçe'ye kazandırma çalışmalarını 1096 (1685)'da tamamlayan Ebûbekir b. Behrâm tercümesine *Nusretü'l-İslâm ve's-sürûr fî tahrîr-i Atlas Mayor* ismini vererek[43] VI cild halinde Saray'a teslim etmişti[44]. Mütercimin «*tahrîr*» olarak belirttiği eserde tercümenin dışına çıkılan bahisler İslâm memleketlerinin özellikle Osmanlı ülkelerinin tasvirlerine âiddir. Dımeşkî'nin bu konularda da başlıca kaynağı eksiklerini bildiği *Cihânnümâ*'dır[45].

40 Eserin orijinalinin bir takımı Askerî Müze Ktb. de (Th. D. Goodrich, «The Earliest Ottoman Maritime Atlas-The Walters Deniz Atlası», *Archivium Ottomanicum*, XI, Wiesbaden 1988, 27 n. 7) ve I. cildi TSMK'de bulunmaktadır.

41 F. Taeschner, «*Das Hauptwerk der Geographischen Literatur der Osmanen, Kâtib Çelebi's Gihânnümâ*», («Das Hauptwerk») Imago Mundi, I (1935), 45.

42 Taeschner, «*Das Hauptwerk*», s. 45-6; Adıvar, *a.g.e.*, s. 154.

43 *Nusretü'l-İslâm ve's-sürûr fî tahrîr-i Atlas Mayor*, I, TSMK, Bağdad Kısmı, nr. 325, vr. 1b-2a.

44 «... zamân-ı kalîlde tafsîl üzre tercüme ve itmâma müyesser olup cümlesi altı cild kitap olup çâker-i devletlerine teslîm edildi» (*İhtisâr-ı tahrîr-i Atlas Mayor*, I, TSMK, Revan Kısmı, nr. 1634, vr. 1b). *Nusretü'l-İslâm* müellifi müsveddelerinin V cildi Kahire, Hidiviyye Kütübhanesinde (Ali Hilmi ed-Dağistânî, *Fihristü'l-kütübi't-Türkiyyeti'l-mevcûdeti fi'l-kütübhâneti'l-Hıdîviyye*, Mısır 1306, s. 240) ve Saray'a takdim için hazırlanmış iki cild eksikle mevcud IX cildlik takımı TSMK, Bağdad Kısmı, nr. 325-333'de bulunmaktadır.

45 «... 'İlm-i hey'et ve hendese çok kimesne okurlar, ancak elfâz bilirler, ammâ hârice çıkarmak aslâ bilmezler... gerçi yakın zamanda Kâtib Çelebi bi-

Coğrafyacı Ebûbekir Efendi bu vazîfeden hemen sonra *Nusretü'l-İslâm*'ı «*kendüm içün*» kaydıyla ve iki cilde telhisle *ihtisâr-ı tahrîr-i Atlas Mayor*'u kaleme alır[46]. Osmanlı Devleti topraklarının *Nusretü'l-İslâm*'a nazaran çok daha geniş şekilde tavsif olunduğu görülen *İhtisâr*'da da Dımeşkî'nin kaynağı *Cihânnümâ* ve kendisinin *Cihânnümâ Zeyli*'dir.

Ebûbekir b. Behrâm'ın bu iki eser ve *Cihânnümâ Zeyli*'nden başka parçalar hâlinde kalmış tarihî coğrafya çalışmaları da vardır. Dresden, Londesbibliothek, nr. 370'deki nüsha bunlardan birisidir. Kendisini *el-mütercim*» unvânıyla zikreden Dımeşkî, *Atlas Maior* tercümesi ile meşgul iken 1094 (1683)'de Almanya ve Macaristan ahvâlinin bir an önce hazırlanması emrini aldığını ifâde etmektedir[47]. Boğdan, Eflâk, Besarabya ve Kırım'ın tasvirlerinin bulunduğu bir parça da Viyana, Nationalbibliothek, H. O. 231'de kayıdlıdır[48].

Ayrıca Coğrafyacı Ebûbekir Efendi'nin nüshasına henüz ulaşılmış *el-Fethü'r-Rahmânî fî tarz-ı devleti'l-Osmânî*[49] ile yeri bilinmeyen *Cevelânü'l-efkâr*[50] isimli eserlerinden haberdarız.

raz bu ilme mübâşeret etmişdir, ammâ bir kitâb tamâm etmedi» *(Nusretü'l-İslâm,* I, TSMK, Bağdad Kısmı, nr. 325, vr. 2b).

46 *İhtisâr-ı tahrîr-i Atlas Mayor,* I, TSMK, Revan Kısmı, nr. 1634, vr. 1b-2a.

47 Taeschner, «*Djihānnumā*», s. 107; L. Fekete «*el-mütercim*»in Dımeşkî olmadığı mülâhazasındadır (T. Halası-Kun, «Avrupa'daki Osmanlı Yer Adları Üzerinde Araştırmalar, Peşte, انكروس », *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar,* I, Ankara 1950, 71).

48 1247 (1857)'de Subhi Bey tarafından istinsah olunmuş başlıksız yazmanın (Flügel, *a.g.k.,* II, 436) *Nusretü'l-İslâm* veyâ *İhtisâr*'dan çıkarılması ihtimâli de uzak değildir. Taeschner de ihtiyatî kayıdla zikretmiştir *(«Djihānnumā», s.* 108). Halası-Kun'a göre parça XVIII. asır başlarına konabilir *(a.g.m.,* s. 72).

49 Şehrî-zâde Mehmed Saîd, *Nev-peydâ,* Üniversite Ktb., TY nr. 3291, vr. 7a; Bursalı Mehmed Tâhir, *OM,* III, gös yer; F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (çev. C. Üçok), Ankara 1982, s. 250.; Eserin bir nüshasına Macaristan'da tesâdüf edildiğini ve neşre hazırlanmakta olduğunu öğreniyoruz (I. Dorogı-G. Hazaı, «Ebu Bekir Dimişki'nin Osmanlı Devletinin Tarihi, Yapısı ve Durumuna Ait Eseri Hakkında», *XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül 1990-Ankara, Bildiri Özetleri,* Ankara 1990, s. 76).

50 «Bağdâd ... hâlâ bu sancaklar mukātaa ile verilir... tafsilleri *Cevelânü'l-efkâr* nâm kitâbımızda mestûrdur» *(Cihânnümâ Zeyli,* Londra British

A. Dımeşkî'nin Cihânnümâ Müellif Müsveddelerine Müdaheleleri

Ebûbekir b. Behrâm, Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ* müsveddelerinin her ikisini de kullanmak imkânı bularak metinlerine müdâhale etmiştir. İlk defa Taeschner'in dikkat çektiği bu müdâhalecinin[51], *Cihânnümâ*'daki tasarrufları, Kâtib Çelebi'nin müsveddelerini onun da müsvedde amacıyla kullandığı ifâdesiyle özetlenebilir. Onun bazan bu yazmaya bir «*müsvedde-i âhar*»dan yaptığı intikaller vardır ki mevzûbahis müsveddenin Kâtib Çelebi'ye âid bir başka yazma mı olduğu, kendisinin çalışmalarının mı kastedildiği kestirilememiştir. Bu nakillerin birinci te'life âid bir metinden yapıldığını da hemen belirtelim[52].

Coğrafyacı Ebûbekir Efendi, Kâtib Çelebi'nin Viyana müsveddesinde bahis ve varak açıp yazamadığı veya bir-iki satırlık bilgi derciyle kaldığı konuları, kendi müşâhadelerinin de dâhil olduğu devrin hâdiselerini nakille[53], fakat genellikle mütercimi bulunduğu *Atlas Maior*[54] ile *Cenâbî Tarihi*[55], *Menâzırü'l-avâlim*[56], *Cevrî Çelebi Dîvânı*[57], *Nüzhetü'l-müştâk*[58] gibi değişik eserlerden istifâdeyle, tamamlamaya çalışmıştır[59]

Library, Or. 1030, vr. 100b); *Nusretü'l-İslâm,* VII, TSMK, Bağdad Kısmı, nr. 330, vr. 48b.

51 «*Das Hauptwerk*», s. 45.

52 «Pirevize ... müsvedde-i âhardan nakl olundu» (C¹, vr. 87b'de çıkma).

53 «min memâlik-i Macar ... fî sene 1074 feth olunan memâlikdir ki icmâlen zikr olunup 1073'de Köprülü Vezir-i a'zam Mehmed Paşa-oğlu Sadr-ı ekrem Ahmed Paşa hazretleri serdârlıkla Nemçe üzerine çıkıp...» (C³, vr. 255a). Kendisi de bu seferdeydi: «...Uyvâr fethi 1074 teshîre getürmüştür. Bu kal'a Komran kal'asına altı sa'at bâ'îddir. Beynehümâdan nehr-i Tuna cereyân eder, hattâ gazve-i mübârekede bu fakîr-i kemîne-i müheşşâ bile bulundık elhâmdülillâh (*Nusretü'l-İslâm,* I, TSMK, Bağdad Kısmı, nr. 325, vr. 75a); «... Kilid-i bahr cânibinde olan Seddü'l-bahr ve Sultâniye tarafında olan Sultân Hisâr tesmiye olur... sene 1069 sudûrunda Köprülü Mehmed Paşa ta'mîr edüp...» (C¹, vr. 66a'da çıkma).; «Dicle kadîmü'l-eyyâmda hark olunup... 1071 senede vâli-i Bağdâd Murtazâ Paşa semen-i azîme sarf edüp...» (C³, vr. 174a'da çıkma); C¹, vr. 59b, C³, vr. 121a, 136b, 142b, 151a, 152b, 154b'deki çıkmalar.

54 C³, vr. 253'de derkenâr.

55 C³, vr. 136a.

56 C¹, vr. 20b, 26a, 68a vb.

57 C¹, vr. 59b'de derkenâr.

58 C³, vr. 146b'de derkenâr.

59 C¹, vr. 96/2; C³, vr. 221b vb.

Dımeşkî'nin derkenarlarında tesadüf edilen Mahmud Efendi[60] veya Mahmud Molla[61], Ömer Çelebi[62] ile Abdülhayy[63] ve Abdülhamid[64] isimleri, ilâvecinin bir başka eser aracılığıyla nüfûz ettiği şahıslardan olabileceği gibi duyduklarını işâret etmesi de mümkündür. Bununla birlikte, Mahmud Molla, Abdülhayy ve Abdülhamid'in ilâveci kimseler bulunması ihtimâli de -zayıf görülmekle beraber- hatırdan uzak tutulmamıştır. Yine onun, Kâtib Çelebi gibi bir bahsin alâkalı kitapdaki yerini tesbitle sahife numarasını verdiği veya havâleler yaptığı görülmektedir[65].

Ebûbekir b. Behrâm *Cihânnümâ*'nın ikinci te'lif müsveddesini de (C^2) elden geçirmiştir[66]. Viyana yazmasına kıyasla buradaki müdahaleleri çok daha az ve tefrîki kolaydır. Ancak ilâveleri muhtevâya tesir ederek istinsâh edilen yazmaların pek çoğunda ve matbû *Cihânnümâ*'da, Kâtib Çelebi'ye âid metinden sayılarak tekrarlanmıştır.

O, öncelikle *Cihânnümâ*'yı «*Atlas*» olarak isimlendirmek istemişti[67]. Hattâ bu notlarına bakılırsa, Kâtib Çelebi'nin bâb ve fasıllarla sıraladığı memleket tasvirleri yerine, derece ve dakika sistemiyle bütün kıt'aları birarada yürüterek, yeni bir mukaddeme ve hâtime ilâvesiyle *Cihânnümâ*'yı tekrar yazmayı düşünmüştü[68].

60 «Mahmud Efendi rivâyeti ...» (C^3, vr. 258b'de çıkma).

61 «İmâm Hüseyin merkadi de bu tarz olmak mesmû' oldu Mahmud Molla» (C^3, vr. 175a'da derkenâr).

62 «Memâlik-i Transilvanya ya'ni Erdel ... Ömer Çelebi'den mesmû' olunur ki ...» (C^3, vr. 258b'de derkenâr).

63 «Dimetoka ... ve Îsâ Çelebi'nin anda cevâmi' ve âsârı vardır Abdü'lhayy» (C^1, vr. 66b'de çıkma).

64 C^1, vr. 68a ve C^3, vr. 174a'daki çıkmalar.

65 «*Kanturdebri* 279» (C^3, vr. 253b'de çıkma); «*Nüzhe* 135, 138» (C^3, vr. 24b'de çıkma); «Yine *Menâzır'a* mürâca'at oluna» (C^1, vr. 20b'de derkenâr) vb.

66 F. Taeschner, «F. Babinger: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, mit einem Anhang: *Osmanische Zeitrechungen von Joachim Mayr*, Leipzig 1927», *Byzantinish-Neugrieche Jahrbücher, VII. yıl 1928-9*, Atina 1930, 492-3.

67 «Biz bu kitâbı *Atlas* tesmiye etmeyi münâsib gördük zîrâ, evvelâ ihâta ve şümûlu ve sâniyen semt-i şarkdan cihet-i garba intikāl ve hareketde münâsebeti...» (C^2, vr. 1b'de çıkma).

68 *A.g.e.*, gös. yer.

Ebûbekir b. Behrâm'ın Revân müsveddesindeki müdâhaleleri genellikle îzâh edici bilgiler ve tamamlayıcı notlardan teşekkül etmektedir. Yine mütercimi olduğu *Atlas Maior*[69] ile *Kāmûs-ı Fîrûzâbâdî*[70] ve *Şeref-nâme*[71] gibi eserleri kullandığı kenar notlarının[72] dışında asıl mühim ilâveleri, Kâtib Çelebi'nin vr. 158b satır 22'de iki cümle yazıp bıraktığı Sökmenâbâd şehri tasvirine devam ettiği yerden îtibârendir. Dımeşkî bundan sonra Hoşâb, Çölemerik, Elyâk, Şekāk ve civarındaki kaleler ile Üstün, Berkisân, Bekr ve Hîzân şehirlerinin tasvirini vr. 159b sonuna kadar ilâve etmiştir. İbrahim Müteferrika neşrinde ve pek çok *Cihânnümâ* nüshasında bu bahislerin Kâtib Çelebi'nin metnine dâhil edildiği görülmüştür.

B. Ebûbekir b. Behrâm'ın Cihânnümâ Zeyli

Londra, British Library, Or. 1030'da tek nüshasıyla mevcud isimsiz çalışma da[73] Ebûbekir b. Behrâm'ın *Cihânnümâ Zeyli*'dir[74]. Hemen belirtelim ki bu zeyl, Kâtib Çelebi'nin ikinci te'lif ve mütebâki *Cihânnümâ* çalışmalarının zeylidir[75]

Eser sırasıyla, İç-il, Karaman, Anadolu, Sivas, Erzurum, Trabzon, Errân, Mokan, Şirvan, Dağıstan, Gürcistan, Cezîretü'l-arab, Di-

69 vr. 2a'da derkenâr.

70 «... vuzı'a ba'de't-tûfân, *Kāmûs*» (vr. 106a'da çıkma).

71 «Şeref Hân *Kürd Tarihi*'nde ... kendi hattıyla olan nüshadan görülmüştür» (vr. 15a ve aynı varakdaki diğer derkenârlar).

72 vr. 104a, 152b, 156b vb.

73 *Cihânnümâ* olarak yapılmış katalog tavsifi için bk. C. Rieu, *Cataloque of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, Londra 1888, s. 111.

74 Taeschner, «*Das Hauptwerk*», s. 45.

75 Süleymaniye Ktb., Reşid Efendi Kısmı, nr. 630/V, vr. 117b-138b'de «*Cihânnümâ*'nın zeylinden teberrüken ihrâc olunmuştur» ifâdesiyle başlayıp «Kâtib Çelebi demekle ma'rûf el-hâc Mustafa Efendi merhûmun te'lifi olup *Cihânnümâ* nâmıyla meşhûr-ı âfâk olan kitabı zeylinden bu mahâlle kadar ber-vech icmâl ve iş'âr olunmuştur» kaydıyla biten müteferrik bilgilerin hangi zeyilden alındığını bilemiyoruz. Metnin son bahislerindeki Sadrıâzam Köprülü Mustafa Paşa'nın 1094 (1683)'de Bec kal'asının fethinde bulunduğuna dâir kayıdlar Ebûbekir b. Behrâm'ın çalışmalarını hatırlatılırsa da onun birinci te'lif *Cihânnümâ*'ya müstakil bir zeyl yazdığı ma'lûmumuz değildir. Parça'nın bir kısmı Şehri-zâde Mehmed Saîd veyâ Bartınlı İbrahim Hamdi'nin zeyilleriyle muhtevâ olarak alâkalandırılabilir.

yarbekir, Rakka, Basra, Bağdad, Kürdistan, Şehrizor, Ermeniyye ve Âzerbaycan eyâlet ve memleketlerinin tâbi' livâlarıyla beraber tarihî coğrafyasını, bu arada mühim kısmı Anadolu şehirlerine âid olmak üzere 15 parça haritayı ihtivâ etmektedir[76].

Zeyl'de fasıl ve bâb başlıklarıyla tavsifler sıralanırken, o şehri kimin, ne zaman fethettiğine, kılıç, zeâmet veya timar mıkdârının belirtilmesine, bahis sonlarında «*mesâlik ve menâzil ve mesâfât*» ile «*ahvâl-i mülûk ve hükkâm*»ın kısaca kaydına dikkat edildiği görülmektedir. Ebûbekir b. Behrâm, çalışmalarında kullandığı kaynak ve me'haz isimlerini pek az zikreden, hattâ Kâtib Çelebi'den yaptığı nakillerde bu kabil satırları hazfeden bir tahrir usûlüne sâhiptir. Onun *Zeyl*'de ismini verdiği eserler, *Menâzırü'l-avâlim*[77], *Künhü'l-ahbâr*[78], *Nüzhetü'l-müştâk*[79] ve *Şeref-nâme*'den[80] ibârettir.

İlgili hadiselerin 1094 (1683) yılına dek getirildiği *Zeyl*'de[81], Kâtib Çelebi'nin mütebâki *Cihânnümâ* çalışmalarının ve sıkca başvurduğu Âşık Mehmed b. Ömer'in *Menâzırü'l-avâlim*'inin kaynak olarak ağırlığı, yapılan mukayeselerden hemen anlaşılabilmektedir[82].

Kâtib Çelebi'nin birinci, ikinci te'lif ve mütebâkı *Cihânnümâ*'larını müellif müsveddeleriyle kullanmış ve bir de zeyl vücûda getirmiş bulunan Ebûbekir b. Behrâm'ın, *Cihânnümâ* metinlerini ne ölçüde tasarruf edebildiği, aşağıda verilen karşılaştırmalarda daha açık olarak görülebilir.

Coğrafyacı Ebûbekir Efendi'nin, kendi çalışmalarının ve Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ*'larının tertib ve mâhiyet değişiklikleriyle en

76 Ebûbekir b. Behrâm'ın *Nusretü'l-İslâm*'daki haritalarının değerlendirilmesi için bk. G.J. Halası-Kun, «The Map of Şekl-i Yeni Felemenk Maa İngiliz in Ebubekir Dımışki's Tercüme-i Atlas Mayor», *Archivium Ottomanicum*, XI (Wiesbaden 1988), 51-76.

77 vr. 47b.

78 vr. 51a.

79 vr. 100a.

80 vr. 106b.

81 vr. 65a.

82 Bu üç eser arasındaki irtibâtın tahkiki için bk. F. Taeschner, «Ankara Bei Den Osmanischen Geographen Des 17. Jhdts.», *60. Doğum Yılı Münâsebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-1955, s. 147-153.

geniş şekilde bulunduğu eseri, *İhtisâr*'dır. O birinci te'lif *Cihânnümâ*'yı *İhtisâr*'a bazan kısaltarak ve genelde bir takım ilâvelerle aktarırken Kâtib Çelebi'nin metnini, iştirâk ettiği Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın Rumeli seferlerinden öğrendikleriyle ve zamanına âid bilgilerle takviyeye çalışmıştır :

«İsâkçı kesr-i hemze ve sükûn-ı yâ ile Tuna kenârında ma'ber-i meşhûrdur ki gâhî tahfîfen elif ve yâyı hazf edüp Sâkçı derler. Dobruca'nın Boğdan tarafında Tuna suyunun beri cânibinde sâde bayır yamacında vâkı' olmuş kasaba ve kazâdır. İstanbul'dan 14 günde varılır. Merhûm Sultan Osman [58b] *1029 Leh seferine ol mahâlden geçmekle Tuna üzerine köpri yapılup 40 gün mikdârı asâkir-i İslâm cemî'-i devvâb ve mevâşini ile ubûr edüp Hotin nâm kal'a fethinde yine cisr-i mezbûrdan geçilüp merhûm ve mağfûr bir kal'a ve câmi' ve hamâm binâ eylemişlerdir. Ol zamandan berû şenluğu terakkîde olup etrafında bağlar ve bahçeler dikmişlerdir. Tuna suyunun sâyir geçidlerinden bu mahâll eshel olmagla Boğdan ve Tatar ve Engürüs ve Eflâk ve Bulgar vilâyetlerinin kadîmî iskeleleridir ve nehr-i mezbûr bundan aşağa birkaç bölük olur»* (C[1], vr. 58a-b).

«İsâkçı Tuna kenârında ma'ber-i meşhûrdur. Dobruça'nın Boğdan tarafında Tuna suyunun beri cânibinde yesârda bayır câyında vâkı' kasabadır. Sultan Osman 1029 Leh seferine ol mahâlden geçmekle Tuna üzerine köprü yapılup 40 gün mikdârı cemî'-i devvâb ve mevâşi ile ubûr edüp Hotin nâm kal'a fethinde pâdişâh geçüp bir kal'a ve câmi' ve hamam binâ eylemişdir. Etrafında bağ ve bahçeler vardır ve dahî sene 1083'de Gāzî Mehmed Hân-ı râbi' Leh seferine Kamanice fethinde ol mahâlde bir köprü binâ etmişlerdir. Nehr-i Tuna bundan aşağı birkaç bölük olur» (*İhtisâr-ı tahrîr-i Atlas Mayor*, II, TSMK, Bağdad Kısmı, nr. 1634, vr. 324b).

İlk te'lif *Cihânnümâ*'ya Ebûbekir'in esas ilâveleri, yeni fetholunan beldelere âid verdiği bilgilerdir. *İhtisâr*'da bulunan bu mâlû-

mât müellifin müşâhedeleriyle tertib olunduğundan ayrıca kıymet kazanmaktadır.

Kâtib Çelebi'nin ikinci te'lif *Cihânnümâ*'sını Dımeşkî'nin genellikle bâzı kelimeleri ihmâlle ancak yeni bir şey katmadan naklettiği görülür :

«Gence Revân'dan 4 merhale şarka düz yerde bağlı bahçeli bir şehirdir. Nihâyet inciri ve meyvesi çok olmağla hevâsı dibedir, incirin yiyen mahmûm olur. Hamdullah eydür, bunu İskender-i Rûmî binâ ediip Kubâd b. Firûz yeniledi, selefde gāyet büyük ve ma'mûr şehir idi. Ebniye-i âliyye âsârı kalmamışdır. Enârı, üzümü ve fındığı a'lâ olur, suyu (,,,) demekle ma'rûf bir çaydandır» (C², vr. 151a).

«Gence Revân'da 4 merhale şarka düşer düz yerde bağlu bahçelü bir şehirdir. İnciri ve meyvesi çokdur. Ammâ hevâsı dibedir. İncirini yiyen mahmûm olur. Bunu İskender-i Rûmî binâ ediip selefde gāyet büyük ve ma'mûr şehir idi. Âsârı ve üzümü ve fındığı a'lâ olur, suyunu (,,,) demekle ma'rûf bir çaydır» (*İhtisâr*, I, vr. 185a).

Coğrafyacı Ebûbekir Efendi'nin bu sâhada kaleme aldığı notlar arasında asıl kıymete sahip olanları, Kâtib Çelebi'nin mütebâki *Cihânnümâ*'sını elden geçirdiği, tertibini ve muhtevâsını ikmâlle nihayet bir *Zeyl* hazırladığı çalışmalardan meydana gelmektedir. O, sözkonusu müsveddeye yaptığı müdâhalelerini de biraz daha geliştirmek sûretiyle *Zeyl*'ine nakletmiştir[83].

Cihânnümâ Zeyli'ne nazaran *İhtisâr*'daki sıralamanın farklılık arzettiği bu tavsiflerde, *Cihânnümâ* sâhibinin mütebâki notları esas alınmakla beraber şekil ve mâhiyetinin değiştirildiği, bir zeyl vücûda getirildiği âşikârdır :

83 Meselâ, C³, vr. 174a'daki Murtazâ Paşa ile derkenârını *Cihânnümâ Zeyli*, vr. 102a'ya ilâvelerle nakletmiştir.

«Livâ-i Sultan-önü kazâları bunlardır, Seydî-Gāzî, Bilecik, İn-önü, Oynaş, Eskişehir bir vâsi' sahrâda bir kasaba ve kazâdır, sûru yokdur iki yerde cum'a kılınur. Câmi'i ve sûk-ı muhtasarı ve hânları ve ılıcaları ve etrâfında bağları ve bahçeleri müştemildir. Sûkı ve hanları aşağı düzde Ilıca kurbında vâkı' olup büyût ve mahallâtı andan kıble tarafına biraz munfasıl bayırına düşmüştür. Câmi'lerinin biri ânda ve biri yukarıdadır. Ziyâretgâhı, merkad-i Şeyh Edebalı ve Şihâb Sühreverdî» (C³, vr. 124b).

«Fasl-ı der-beyân-ı Livâ-ı Sultan-önü. el-Hudûd, şark ve cenûb Karahisâr-ı sâhib, garb ve şimâl Hüdâvendigâr, Kazâları bunlardır. Eskişehir, İn-önü, Boz-öyük, Bilecik, Seydî-Gâzî, Karaca-şehir, Kal'acik, Sultan-önü, Akbıyık, Evsâf-ı Sultan-önü, baş tahtı Eskişehir bir vâsi' sahrâda bir kasaba ve kazâdır. İki yerde cum'a kılınur. Sûk-ı muhtasar ve hânlar ve ılıcalar ve bağ ve bahçeler vardır. Sûk ve hanları aşağı düzde Ilıca kurbında vâkı' olup büyût kıble tarafına biraz munfasıldır. Bunda olan ziyâretgâh, merkad-i Şeyh Edebalı ve Şihâb Sühreverdî'dir. Bu kasabadan şarka Seydî-Gāzî, şimâlde Göynük, garbda Söğüt, dahî garb ve cenûbda İn-önü'dür, Seydî-Gāzî kasabası şâhrâh üzre Eskişehir ile Bardaklu ve Yeni-hân arasında bir kasaba-i ma'mûredir. Aşağı düzde kasaba içinde latîf ve cedîd bir mu'azzam hânı vardır ve şehre müşerref bir tell-i âlî üzerine Seyyid Battâl Gāzî'nin mezârı vardır. Bir azîm tekyedir ki câmi', hucurât ve medresesi ve ıt'âm-ı müsâfirîn için dârü'z-ziyâfesi kurşun örtülü kârgîr âlî binâlardır. Medrese ve hamâm ve câmi' Sultan Süleyman Hân âsârındandır... (Cihânnümâ Zeyli, vr. 22a).

III. İBRAHİM MÜTEFERRİKA VE CİHÂNNÜMÂ

Türk Matbaacılığının müessisi, mütercim ve müellif unvânlarıyla anılmış çok yönlü bir şahsiyet olan Müteferrika İbrahim Efendi (v. 1745), gerek biyografisi ve eserleri, gerekse neşrettiği kitaplar sebebiyle çeşidli araştırmaların alâka merkezi olmuş, içinde bulunduğu faaliyetler ayrı ayrı incelemelerle ele alınmıştır[84]. Onun değişik ilim şûbelerine olan âşinâlığı, tab' ve temsîlini hazırladığı eserlerden de anlaşılabilmektedir. Müteferrika'nın özellikle bizi ilgilendiren yanı coğrafya-kozmografya müktesebâtı ve neşrettiği Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sıdır.

İbrahim Müteferrika'nın başında bulunduğu Matbaa'nın ikinci bastığı kitap, yine Kâtib Çelebi'nin *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr* isimli eseridir. Bir kısmını kendisinin çizdiği şekil ve haritalarla 1141 (1729)'de tab'ını tamamladığı bu eser[85], Müteferrika'nın coğrafya ile meşguliyetini gösteren ilk çalışmadır.

Müteferrika İbrahim Efendi, *Cihânnümâ*'nın ilk sahifelerine koyduğu «*sebeb-i tahrîr-i kitâb-ı müstetâb*» da, ziyâretinde bulunduğu Şeyhülislâm Dâmâd-zâde Ebü'l-hayr Ahmed Efendi'nin coğrafyanın devlet adamlarına ne derece gerekli olduğundan söz ederek, Kâtib Çelebi *Cihânnümâ*'sının tab'ını «*îmâ ve işâret*» ettiğini, eserin temize çekilmiş nüshasının «*nâ-bûd ve nâ-yâb*» olmakla «*ba'z-ı nüsha-i asliyenin müsveddesi*»ni birtakım tavsiye ve teşviklerle kendisine verdiğini kaydetmektedir. Kendisinin de bazan *Cihânnümâ*'nın me'hazlarına mürâcaat ve «*tezyîlü't-tâbi*» adı altında «*münâsib-i hâl ba'z-ı suver ve eşkâl*»i îzâhıyle ilâve ederek; eserin noksanlarını Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî'nin *Coğrafya*'sından ikmâle çalışarak ve «*Kâtib Çelebi'nin hevâmiş-i müsveddede merkûm olan minhiyâtı dahî*» dikkate alarak eserin tab' ve temsilini hazırlamaya başladığını bildirmektedir.

84 Müteferrika için bibliyografyalarıyla beraber başlıca şu çalışmalara bakılabilir: N. Berkes, «İbrâhim Müteferrika», *EI²*, III, Leiden 1969, 996-8; W.J. Watson, «İbrâhim Müteferrika and Turkish Incunabule», *Journal of the American Oriental Society*, LXXXVIII/3 (1968), 435-41; H. Necatioğlu, *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye (Tenkidli Metin)*, Ankara 1982.

85 S. N. Gerçek, *Türk Matbaacılığı, I, Müteferrika Matbaası*, İstanbul 1939, s. 62-3, 75-6; Watson, *a.g.m.*, s. 437, 439.

Bu beyânlardan ve basma *Cihânnümâ* ile müellif müsveddesiyle yapılan mukâyeselerden anlaşılan mühim husus, Müteferrika'nın Kâtib Çelebi'nin ikinci te'lif Revan müsveddesini, neşrine esâs tuttuğudur.

Müteferrika, *Cihânnümâ*'daki son «*tezyîlü't-tâbi'*»sinde, eseri Uzak-şark'dan îtibâren Asya kıt'asının tasviri ile İstanbul'da Üsküdar sahillerine kadar getirdiğini, ikinci cildde, İstanbul'dan başlayarak Avrupa, Afrika ve Amerika kıt'alarını tafsille *Cihânnümâ*'yı bir dünya coğrafyası haline sokmayı ümid ettiğini belirtmektedir. Nâşirin, Kâtib Çelebi'nin plânına uygun şekildeki ilâve tasvirlerle hazırladığı *Cihânnümâ*'nın, ikinci cildini de, yine müellifin düşüncelerine göre yayınlamak istediği anlaşılmakla beraber, hususiyle Osmanlı Rumeli'sini tavsif eden birinci te'lif metninden hiç söz etmemesi dikkatleri çekmiştir[86]. Müteferrika, ikinci cildle ilgili tasavvurlarını muhtemelen sıhhatli bilgilere ulaşamaması dolayısıyle gerçekleştirememiştir.

Türk matbaacılığının 11. eseri olarak basılan *Cihânnümâ*'da 40 kadar harita ve şekil ile coğrafya-kozmografyaya dâir «*tezyîlü't-tâbi'*»ler, ayrıca 22 sahifelik bir «*fihrist-i icmâlî*» bulunmaktadır. Tab', büyük boy, 698 s. ve 500 aded olmak üzere[87] 10 Muharrem 1145 (3 Temmuz 1732)'de tamamlanmıştır.

A. Müteferrika'nın Cihânnümâ Neşrindeki Tasarrufları

Devrinin bu sâhaya âid ilimlerinden yakînen haberdar bulunduğu, esere yaptığı ilâvelerden de anlaşılan Müteferrika, Kâtib Çelebi'nin de arzusuna uygun olacağı düşüncesiyle *Cihânnümâ*'yı asrının seviyesine getirmeye çalışmıştır. Bu gayeyle harita ve şekilleri, kendi bilgilerini, memleket tasvirlerini tamamlayan nakilleri «*tezyîlü't-tâbi'*» girişiyle ilâve ederken, Kâtib Çelebi'nin imlâsını da

86 Müteferrika'nın harita ve şekil ilâvelerindeki yardımcılarından biri olan Ahmed el-Kırımî, Viyana (H. O. 191; Flügel, *a.g.k.*, II, 430) ve İstanbul (TSMK, Revan Kısmı, nr. 1642)'daki bol haritalı birinci te'life âid yazmaların müstensihi olarak gözükmektedir. Yaşadıkları asır ve isimleri mutabık bulunan Ahmed el-Kırımî'ler aynı şahıs ise, nâşirin, Kâtib Çelebi'nin ilk te'lifinden haberdâr bulunduğu kolaylıkla tahmîn olunabilir.

87 Gerçek, *a.g.e.*, s. 85.

düzeltmeye çalışmıştır. Müsveddedeki «*sahh*»ları çoğu zaman metne katarken, «*mînhu*»ların mühim kısmını ihmâl etmiştir. Ancak Kâtib Çelebi'nin te'lifinden bahis atlaması söz konusu değildir[88].

Müteferrika, Kâtib Çelebi'ye âid metne bulunduğu bütün ilâvelerinde, tahminlerin aksine «*tezyîlü't-tâbi'*» terkibini kullanmış ve ilâvenin sonunda da umûmiyetle «*temme tezyîlü't-tâbi'*» kaydı ile bittiğine işaret etmiştir. Bunun istisnası, müellif müsveddesinde başka elle olan derkenârları metne dahil ettiği yerlerdir. Neşirde bilhassa, Ebûbekir b. Behrâm'ın eserinden nakillere başlayacağını belirttiği 422. s. dan önce, s. 418'den îtibâren buraya kadar metin tertibi yer yer karışmıştır. Nâşir, ilâve ettiği şekil ve haritalara bazan çizenin ismini yazarken, pek çoğu hakkında bir bilgiye işaret etmemiştir.

Müteferrika'nın *Cihânnümâ* neşrindeki ilâvelerini başlıca üç başlık altında toplamak mümkündür :

1) Coğrafya, «*hendese*», «*hey'et*» ve kozmografyaya dâir yeni bilgilerin derci.

2) Kâtib Çelebi'nin Van eyâleti civarında bıraktığı memleket tasvirlerinin Anadolu'da Üsküdar sahillerine kadar ikmâli.

3) Müellifin harita ve şekillerinin tamamlanmasıyla yenilerinin ilâvesi[89].

İbrahim Müteferrika'nın ilk başlıkdaki konular için me'hazlarından biri, coğrafyanın devlet ve saltanat için lüzûmunu çok kısa olarak naklettiği *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-ümem* isimli kendi eseridir[90]. Müteferrika'nın bu şekil ilâvelerindeki diğer me'hazları arasında mütercimi olduğu iki eseri daha bulunmaktadır : W. Whiston'un, *The Longitude and Latiude Found by the Inclinatory or Dipping Needle* (Londra 1719-21) isimli kitabını temel alarak ihtisarla ter-

88 Bir yerde, muhtemelen eserin klişeleri hazırlanırken, tab'da iki satır işgal edebilecek bir cümlenin bulunmadığına tesâdüf olunmuştur (vr. 103b str. 2-3; s. 275 str. 18-19).

89 *Cihânnümâ*'lardaki harita ve şekillerin listeleri için bk. Sarıcaoğlu, *a.g.t.*, s. 67-78.

90 1145'de tab' edilen eser, matbaanın 9. neşriyâtıdır.

cüme ettiği[91] *Füyûzât-ı Mıknâtısıyye*[92] ve A. Cellarius'un, *Harmonia macrocosmica, seu atlas universalis et novus totius universi creati* (1665[1] - 1708[2]) (?) adlı kitabını, Sultan III. Ahmed (1703 - 1730)'in emriyle tercümeye başlayıp *Cihânnümâ*'nın tab'ından hemen sonra ikmâl ettiği[93] *Mecmua-i hey'eti'l-kadîme ve cedîde*[94]. Nâşir bunlardan başka, E. Pourchot'un ismini vermediği eserini (Leipzig 1721) de[95] ilk başlık altındaki konularda kullanmıştır.

Müteferrika'nın ilâve memleket tasvirlerinde, Gürcistan'ı keşfe memur Humbaracı Ahmed Ağa'nın 1135 (1723)'de gönderdiği raporlardan[96] başka başlıca me'hazı kendi beyânı üzere Ebûbekir b. Behrâm'ın *Coğrafya*'sıdır[97].

Nâşirin bu isimle kastettiği Dımeşkî'nin eserinin *Cihânnümâ Zeyli* olduğu mukâyeselerden anlaşılmıştır. Ancak Müteferrika, Kâtib Çelebi'nin Asya'da eksik bıraktığı fasıldan sonra yazmayı düşündüğü memleketlerin sıralamasına -ilk müsveddesinden de çıkarıldığı üzere[98]- büyük ölçüde sâdık kalmış, Ebûbekir'in notlarını «*câbecâ intihâb ve ihtisâr*» ve pek çok yerde «*bi-aynihi nakl ü tahrir*» ile *Cihânnümâ*'nın eksik bahislerini tamamlamıştır[99]. Bu takdimte'hirlerin sebebini ve râbıtasını yine «*tezyîlü't-tâbi*»lerle belirtmeye özen gösteren Müteferrika'nın, hem Kâtib Çelebi'nin hem Ebûbekir b. Behrâm'ın metinlerini iktibâsda redaksiyon sayılabilecek bir takım tasarruflarda bulunduğu görülmektedir.

91 N. Berkes,, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, s. 46 ve n. 37.

92 1145'de matbaanın 10. neşriyâtı olarak basılmıştır.

93 Adıvar, *a.g.e.*, s. 172-3; Berkes, *a.g.e.*, s. 46-7.

94 Bilinen yegâne nüshası Askerî Müze Ktb., nr. 5203'de bulunmaktadır. Ancak yazma teşhîrde olup istifâdeye açık değildir.

95 Adıvar, *a.g.e.*, s. 171 ve n. 1.

96 s. 401.

97 s. 418, 432, 445, 451, 630.

98 «Asya'da yazılacak tâbi' ülkeler fasıllarda bu minvâl üzere yazıla, ... Gürcistân, Dağıstan, Ermeniyye (müellif bu faslı yazıyordu), Diyârbekir, Şehrizor, Irak-ı arab, Basra ve Vâsıt, Hicâz fî cezireti'l-arab, Yemen, Şâm, Haleb, Sivas (üzeri çizilmiştir), Mar'aş, Anadolu» (C[3], vr. 5a).

99 s. 422.

Cihânnümâ neşrindeki bütün ilâvelerin sahife olarak mıkdarı hesap edilecek olursa 698 sahifelik eserin yaklaşık 325 sahifesinin metin halinde yapılmış ekleri ihtivâ ettiği anlaşılır. Ayrıca, ilâve memleket tavsîflerinin bir ölçüde yine Kâtib Çelebi'ye râci olduğu da hatırlanınca, eseri, esâsen bilindiği üzere, «*İlâvelerle neşr. İ. Müteferrika*» kaydıyla kullanma zarûreti kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.